

УДК 323.21(327):342.5«1919/1930»

Хорішко Л. С.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
політології, Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя), liliia_khorishko@ukr.net

Досвід інституціоналізації еліти в процесах модернізації політичної системи Туреччини (1919–1930 рр.)

Проаналізовано досвід інституціоналізації еліти в процесах модернізації політичної системи Туреччини (1919–1930 рр.). Результати дослідження вказують на достатньо високий рівень інституціоналізації еліти. Це проявлялося у: 1) здатності реагувати на виклики внутрішнього та зовнішнього середовища, пропонуючи нові цінності та стандарти діяльності; 2) використанні лідерського потенціалу владної ієрархії для мобілізації широких мас на виконання цілей та завдань модернізації, прогнозуванні наслідків і внесенні необхідних коректив; 3) консолідації зусиль гілок влади, узгодженні діяльності з внутрішніми та зовнішніми групами інтересів; 4) поетапному формуванні світської законодавчої бази та прийнятті Конституції, що закріпила незмінність курсу на модернізацію та правила політичної поведінки; 5) ініціюванні модернізаційного проекту, направлено на поєднання здобутків європейської цивілізації та національно-культурних традицій розвитку, що передбачав поступовість дій та використання відповідних технологій політичної діяльності.

Ключові слова: політична еліта, політична система, політична модернізація, політичний інститут, інституціоналізація.

Досягнення відповідного рівня модернізованості політичної системи обумовлюється здійсненням структурно-змістовних перетворень, що розширюють

можливості розвитку держави та громадянського суспільства. Успішність модернізаційних процесів значною мірою залежить від рівня інституціоналізованості політичної еліти. У ході інституціоналізації відбувається закріплення статусно–рольової сітки, визначення форм внутрішньоелітної взаємодії, процедури та технологій політико–модернізаційної діяльності еліти. Все це активізує її діяльність щодо ініціювання змін, оптимізує розподіл ресурсів і використання технологічного інструментарію. Відтак, перманентне підвищення рівня інституціоналізації еліти є нагальною потребою держав, що перебувають у процесі політичної модернізації.

Дослідження особливостей та суб'єктів модернізації світових політичних систем можна знайти у працях Р. Даля, Л. Пайя, Х. Лінца, А. Пшеворського та інших. Проблематика інституціоналізації політичних суб'єктів і можливих критеріїв її оцінювання представлена в роботах А. Колодій, Б. Пітерса, С. Хантінгтона. Потреба вивчення зарубіжного досвіду інституціоналізації еліти на різних етапах функціонування політичної системи досить актуальна в умовах української політичної дійсності. Метою наукової розвідки є вивчення досвіду інституціоналізації еліти в процесах модернізації політичної системи Туреччини (1919–1930 pp.).

До особливостей тогочасної політичної ситуації можна віднести: 1) поразку тоді ще Османської імперії у Першій світовій війні; 2) підписання Мудроського перемир'я, що передбачало поділ території імперії між державами Антанти; 3) фактичну підтримку окупаційного режиму діючим султаном і тріумвіратом младотурків; 4) висадку грецьких військ за підтримки держав Антанти в Ізмірі. Ці події активізували національно–визвольний рух. Його потенціал був високо оцінений військовим інспектором М. Атаюрком, делегованим султаном до Анатолії для наведення порядку. Він виступив із зверненням до султана, в якому радив йому стати на чолі національно–визвольної боротьби, але отримавши відмову, очолив його одноосібно. Він консолідував навколо себе залишки керівного складу розпущеної партії «Єдність і прогрес» (іттихадистів), особливо розраховуючи на військових, які усвідомлювали доцільність національно–визвольної боротьби та мали досвід військової діяльності.

За ініціативи Атаюрка був скликаний Сіваський конгрес, на якому вдалося прийняти ряд важливих рішень: 1) створити Представницький комітет як спільний для всіх представників національно–визвольного руху виконавчий орган; 2) висловити недовіру султану; 3) відмовитися від визнання підсумків Мудроського перемир'я; 4) ініціювати створення фракції у парламенті, затвердивши її програму «Національна обітниця», як основу боротьби за незалежність. Активна діяльність Атаюрка викликала незадоволення султана та його прихильників, які розпустили парламент для зниження активності національно–визвольної боротьби.

Прийняті рішення, спонукалі лідера національно–визвольного руху до поступової інституціоналізації нової політичної еліти та легітимації її статусу в політичній системі. В Анкарі було створено штаб–квартиру національного спротиву та проголошено вибори до Великих національних зборів Туреччини (ВНЗТ). Це сприяло активізації діяльності патріотично налаштованої інтелігенції, підприємців, духівництва та військових,

які сформували кістяк нової політичної еліти, склавши більшість у новоствореному Меджлісі, головою якого було обрано Атаюрка. ВНЗТ і тимчасовим урядом було прийнято ряд рішень щодо легітимації власних позицій, серед основних: відміна розпоряджень султанського уряду; боротьба з контрреволюційними повстанцями; встановлення дипломатичних відносин з Росією з метою отримання фінансової та військової допомоги.

Держави Антанти, прагнучи ліквідувати осередок національно–визвольного руху, підтримали наступ грецької армії на Анатолію. Успіх проведеної військової операції дозволив нав'язати султану Севрський мирний договір, що передбачав значні територіальні втрати, роззброєння, встановлення фінансового контролю тощо. Рішенням ВНЗТ цей договір було анульовано. Основні сили Атаюрк спрямував на формування босздатної армії, консолідувавши зусилля з деякими партизанськими рухами. Водночас, урядом було докладено значних зусиль для їх реорганізації у регулярні військові частини. Мобілізація людських ресурсів, укріплення позицій армії, отримання зовнішньої фінансової допомоги – все це дозволило туркам здобути перемогу над грецькими військами під Анкарою, що сприяло поступовому закріпленню подальших успіхів у ліквідації окупаційного режиму. Муданійське перемир'я дало початок переговорному процесу в Лозанні щодо врегулювання відносин між конфліктуючими сторонами.

Фактично існуюче двовладдя та закінчення активних військових дій змусували Атаюрка до рішучих кроків у визначенні основних засад формування державності. У цьому контексті він ініціював прийняття закону «Про основні організації», що отримав статус нової Конституції, закріпивши розподіл влади на три гілки, визначивши функції кожної з них. У законі також наголошувалося, що верховна влада належить нації. Відповідно, було закладено фундамент подальших процесів державотворення на засадах республіканізму. Прийняття цього закону активізувало дискусії між кемалістами й опозицією відносно майбутньої форми правління. Представники так званої правої опозиції, більшість з яких становили іттихадисти, виступали за збереження халіфату, розпуск ВНЗТ і передачу влади Стамбулу, де знаходилася резиденція султана.

Авторитет і рішучість Атаюрка сприяли прийняттю на засіданні ВНЗТ рішення щодо ліквідації султанату та відповідальності його представників за антиконституційну діяльність. Тимчасово була збережена посада халіфа, як певна поступка духовенству та традиційній політичній еліті з метою недопущення наростання антикемалістських настроїв. За таких умов було проголошено нові вибори до ВНЗТ. Посиленню позицій Атаюрка сприяло створення Народної партії. Програмну платформу партії склали дев'ять принципів щодо зміцнення державності, набуття економічної самостійності та протидії реставрації султанату. Їх зміст полягав у наступному: 1) зосередженні влади в руках нації; 2) наділенні ВНЗТ правом верховенства у здійсненні влади; 3) організації системи безпеки держави; 4) проведенні судової реформи; 5) сприянні розвитку національної економіки; 6) скороченні терміну проходження військової служби; 7) наданні матеріального забезпечення інвалідам війни та їх сім'ям; 8) оптимізації діяльності урядових структур;

9) заохоченні інвестування національної економіки за рахунок коштів громадських організацій та приватних осіб [3].

Підписання Лозанського мирного договору (відміняв фінансовий контроль іноземних держав, капітуляційний режим і привілеї для іноземців, але передбачав ряд поступок стосовно статусу проток Босфор і Дарданелли, а також міста Мосул) сприяло перемозі Народної партії на перевиборах до ВНТЗ. На засіданні новообраного Меджлісу було внесено поправки до Конституції, згідно яких проголошено Турецьку республіку, вся влада в якій належить нації. Першим Президентом було обрано М. Ататюрка, який у контексті національно-визвольної боротьби за незалежність доклав чималих зусиль для інституціоналізації реформаторської еліти, представленої у переважній більшості військовими та інтелігенцією, набувши при цьому статусу національного лідера, що був легітимізований на внутрішньому та зовнішньому рівнях.

Відповідно, Ататюрк володів значним авторитетом і кредитом довіри більшості суспільства, що дозволило йому ініціювати національний проект модернізації. Його основою стала ідея оновлення та поступу держави у контексті наближення до здобутків європейської цивілізації, враховуючи особливості національного розвитку. Модернізація політичної системи мала відбуватися на принципах республіканізму (його непорушність закріплена статтею 4 Конституції), народності (всебічному захисті прав та інтересів громадян), націоналізму (відстоюванні національних інтересів), етатизму (визнанні провідної ролі держави у забезпеченні високих стандартів життя), світськості (відокремленні церкви від держави) [2].

Вибір саме цих принципів пояснювався Ататюрком і його прихильниками наступним чином. По-перше, республіканізм розглядався як своєрідна ідейна складова здійснення політичної модернізації у відповідності з європейською традицією державотворення, що характеризувалася широкими можливостями забезпечення та захисту прав і свобод громадян. Закріплення в Конституції незмінності цього принципу створювало підґрунтя наближення до демократичних традицій європейської цивілізації. Європейські держави стали прикладом поступального розвитку, обумовленого модернізаційними перетвореннями. Це легітимізувало доволі радикальні рішення правлячої політичної еліти в очач більшості суспільства.

По-друге, принцип народності також розглядався як певна данина європейській традиції парламентаризму як дієвого механізму забезпечення представництва інтересів громадян. Ініціюючи створення ВНТЗ, Ататюрк не тільки сформував структуру для подальшої інституціоналізації реформаторської еліти та формального закріплення власного лідерського статусу, але й передумови розвитку парламентської демократії. Вона стала механізмом забезпечення представництва інтересів суспільних і політичних груп, виходячи з особливостей турецької політичної дійсності.

По-третє, націоналізм розумівся як спосіб об'єднання турків для досягнення загальнонаціональної мети, що акцентувала увагу на єдності, неподільності нації та держави. Відповідно, турецький націоналізм характеризувався, передусім, об'єднаними, а не

іредентистськими рисами, оскільки акцент зміщувався на формування єдиного культурного простору та підвищення рівня національної свідомості турків. Основними інструментами формування єдності було обрано турецьку мову та національну державу. На думку кемалістів, саме неподільність понять «нація–держави» дозволяла мобілізувати всі прошарки суспільства на здійснення модернізаційних перетворень. Сутність національної держави розкривалася у забезпеченні можливостей формування спільних для всіх принципів виховання та національних ідеалів, обумовлених історичними та культурними традиціями суспільно-політичного розвитку. Успіх модернізації залежав від вдалого поєднання існуючого досвіду інших держав і власних національно-культурних особливостей.

У цьому контексті правляча еліта зосередила увагу на процесах вироблення сучасної турецької мови на основі латинської графіки. За ініціатииви Ататюрка було створено Турецьке лінгвістичне товариство, що займалося науковими дослідженнями та вдосконаленням турецької мови. У цей період за підтримки держави було здійснено ряд наступних кроків: 1) переклади Корану та інших текстів на нову турецьку мову; 2) запровадження нової мови у шкільних і вищих навчальних закладах, забезпечення їх необхідними підручниками; 3) законодавче закріплення поступового переходу державних установ і преси на нові стандарти усної та письмової комунікації; 4) формування, поряд із іноземними, турецьких шкіл і реалізація за їх посередництва системи національного виховання [1; 2].

По-четверте, принцип етатизму передбачав надання всебічної державної підтримки національному економічному розвитку, що розглядався як основа підтримки незалежності та забезпечення конкурентоспроможності держави у світовому політичному просторі. У цьому контексті було докладено значних зусиль для відновлення національної економіки: 1) надання державної підтримки та пільг різним сферам виробництва, що здійснювалося на основі прийнятого Закону про заохочення розвитку промисловості; 2) гарантування пільгових умов власникам приватного національного капіталу, що інвестували розвиток торгівлі, банківської діяльності, будівництво залізниць тощо; 3) створення національного банку та проведення ним політики кредитування приватного сектору; 4) заохочення підприємницької ініціатииви у сферах промислового та сільськогосподарського виробництва; 5) розвиток системи зв'язку та транспортної інфраструктури; 6) здійснення контролю за рухом іноземного капіталу та створення передумов його підпорядкування національному законодавству. Проведення економічних реформ сприяло поступовій стабілізації економічного розвитку та формуванню прошарку власників національного капіталу, які нарівні з військовими й інтелігенцією стали опорою правлячого режиму [3].

По-п'яте, здійсненню реформування політичної системи мало сприяти відокремлення церкви та держави. Ататюрк і представники нової політичної еліти вважали, що іслам, зважаючи на його традиційність і догматизм, може виступати фактором стримування модернізаційних перетворень, оскільки їх здійснення відбувається у контексті європейської традиції, що протирічило існуючому релігійному світогляду більшості громадян.

Водночас, іслам також асоціювався з попереднім султанським режимом і всіма негативними наслідками його існування, що привели державу до поразки у війні та стану розпаду. Виходячи з цього, перед новою елітою поставало завдання реформування релігійної сфери та відокремлення її від політичної. Світський характер держави відкривав більш широкі можливості для поширення у маси ідей націоналізму як фундаменту нової державності та модернізаційних перетворень. Взявши курс на секуляризацію, правляча еліта перестала вважати іслам опорою політичного режиму, але повністю не заперечувала його цінності у збереженні культурної спадщини турецького народу.

У ході секуляризації правлячою елітою були здійснені наступні заходи: 1) формування світської системи освіти, функція реалізації якої переходила до Міністерства Просвіти; 2) запровадження загальнообов'язкової для жінок і чоловіків початкової освіти; 3) створення Управління справами релігії, яке отримало право від імені держави організовувати релігійну діяльність, здійснювати контроль за діяльністю мечетей та інших релігійних організацій і груп; 4) прийняття Громадянського (містив статті про визнання фізичних та юридичних осіб, шлюб, приватну власність, а також можливості її розподілу, спадкування тощо) та Кримінального (забороняв використання релігії у політичних і особистих цілях) кодексів, що встановлювали та захищали світські принципи держави; 5) відміна шариатського судочинства та перехід на світське; 6) забезпечення рівноправності жінок і чоловіків [2].

Важливим аспектом реалізації модернізаційного проекту, на думку Атаюрка, було проведення ефективної зовнішньої політики. Її основою стала ідея «Туреччина як міст між Західною та Східною цивілізаціями». Практичній реалізації цієї ідеї сприяли наступні кроки: 1) підписання договорів про визнання суверенітету та співробітництва з Німеччиною, США, Польщею, Угорщиною, СРСР тощо; 2) поступова нормалізація відносин з Іраном; 3) перманентні спроби урегулювання відносин з Великобританією, Францією у контексті підписаного Лозаннського договору; 4) підписання Договору про дружбу з Грецією, чому передували складні процеси обміну населенням у прикордонних землях, узгодження сум компенсаційних виплат тощо [3]. Рішучі кроки у внутрішній та зовнішній політиці дозволили Атаюрку та його правлячій Народній партії розпочати модернізацію політичної системи. Вона характеризувалася процесами державотворення на засадах республіканізму та здійсненням реформування політичної, економічної, культурної сфер. Особливості культурно-історичного розвитку сприяли домінуванню авторитарного стилю політичного лідерства, але саме цей етап модернізації заклав фундамент подальших трансформацій політичної системи Туреччини, сприяючи набуттю статусу провідного суб'єкта сучасного міжнародного простору.

Вище зазначене, дозволяє зробити наступні висновки відносно особливостей інституціоналізації еліти в процесах модернізації політичної системи Туреччини. По-перше, процеси інституціоналізації політичної еліти окресленого періоду, відбувалися за ініціативи офіцерського корпусу, представники

якого усвідомлювали необхідність змін у системі державного управління та подолання відсталості суспільно-політичного розвитку. Поразка у I Світовій війні та її наслідки мали катастрофічне значення для турецької державності як такої. За таких обставин відбулася активізація національно-визвольної боротьби турецького народу, яку очолив військовий генерал Атаюрк. Він спромігся об'єднати навколо себе представників військової та громадської інтелігенції, спрямувавши їх потенціал на організацію й успішне проведення національно-визвольної боротьби.

Навьяність протидії з боку існуючого султанського режиму та іттихадистів (підтримували боротьбу, але були проти ліквідації султанату) змусило Атаюрка активізувати процеси політичної інституціоналізації за допомогою створення організаційних структур здійснення владних повноважень (ВНЗТ, тимчасовий уряд, Народна партія). Це сприяло певному кадровому оновленню елітного середовища та формуванню реформаторського ядра (так званих кемалістів), які підтримували та реалізовували на практиці ініціативи свого лідера. Не зважаючи на протидію опозиції в особі іттихадистів, достатньо високий рівень внутрішньоелітної консолідації щодо здійснення реформування забезпечувався авторитетом Атаюрка та авторитарним стилем політичного лідерства.

По-друге, ініційований проект модернізації політичної системи базувався на ідеї оновлення держави у контексті врахування здобутків динамічного розвитку європейської цивілізації, при збереженні національно-культурних особливостей. Акцент було зроблено на формуванні національної держави, що здатна здійснити широкомасштабні реформи для забезпечення власного поступу та досягнення відповідного рівня суспільного блага. Одним з основних механізмів модернізації було визнано націоналізм, тобто усвідомлення власної приналежності в силу історичних, політичних, культурних обставин до єдиної турецької нації, що наділена владою на відповідній території та здатна до мобілізації наявного потенціалу заради кращого майбутнього. Виходячи з цього, правлячою елітою було докладено значних зусиль у контексті формування національної єдності та патріотизму (реформи сфери освіти, діяльність Просвітницьких товариств тощо), що стало однією з рушійних сил здійснення модернізаційних перетворень.

По-третє, прийняття закону «Про основні організації» та його трансформація у Конституцію закріпила формування державності на засадах республіканізму, ставши фундаментом подальших процесів інституціоналізації еліти, легітимації ініційованих нею модернізаційних перетворень і формування світської нормативно-правової бази регулювання відносин у всіх сферах життєдіяльності. Це дозволило ефективно здійснити процес секуляризації, створивши передумови для формування відповідних «правил гри» у політичному просторі, основою яких стало визнання пріоритетності принципів республіканізму, народності, націоналізму, етатизму, світськості. Водночас, закріплення незмінності певних статей Конституції (наприклад, форма правління, світський характер держави) свідчило про усвідомлення політичною елітою безповоротності обраної альтернативи розвитку, що відкривала можливості для поступу держави.

По-четверте, реалізація модернізаційного проекту передбачала наступну процедуру діяльності: усвідомлення доцільності модернізації, конкретизацію цілей та завдань; розробку сценарію модернізаційної діяльності; практичну реалізацію рішень. У ході діяльності були використані наступні політичні технології:

1) політичного проектування, спрямованої на формування образу «розвиненої Турецької республіки», реалізація якого передбачала поєднання стратегій європеїзації та побудову національної держави, що здатна забезпечити високий рівень добробуту громадян;

2) формування порядку денного, що відбулося за ініціативи Атаюрка, який визначив основні принципи модернізації політичної системи та в силу свого авторитету став гарантом їх практичної реалізації;

3) фреймінгу, направленої на розстановку та пояснення суспільству доцільності впроваджуваних реформ (підвищення стандартів життя та рівня культурно-освітнього розвитку, політична стабільність, законодавча закріпленість прав і свобод, подолання відсталості Туреччини від провідних світових держав тощо), що дало змогу консолідувати громадськість навколо нових ідеалів, пов'язаних з новоствореною республікою, а не з дискредитованим султанським режимом;

4) політичного сценарування, що дозволяла правлячій еліті на чолі з Атаюрком швидко реагувати на виклики внутрішнього (опозиція, представлена іттихадистами) та зовнішнього (наслідки поразки у війні) середовища, приймаючи часом доволі жорсткі рішення;

5) прийняття державно-політичних рішень, що сприяли оптимізації владної ієрархії та практичній реалізації комплексу модернізаційних перетворень.

Отже, можна говорити про достатньо високий рівень інституціоналізації еліти Туреччини на визначеному етапі модернізації політичної системи. Це проявлялося у: 1) здатності реагувати на виклики внутрішнього та зовнішнього середовища, в умовах тогочасної політичної дійсності, пропонуючи нові цінності та стандарти діяльності; 2) використанні лідерського потенціалу владної ієрархії для мобілізації широких мас на виконання цілей та завдань модернізації, прогнозування наслідків і внесення необхідних корективів; 3) консолідації зусиль гілок влади, обумовленої авторитетом Атаюрка, щодо реалізації модернізаційних стратегій та їх узгодження з внутрішніми (опозицією, групами інтересів) та зовнішніми (міжнародне співтовариство) суб'єктами політичної діяльності; 4) поетапному формуванні світської законодавчої бази та прийнятті Конституції, що закріпила незмінність курсу на модернізацію, а також пропонувані нею цінності й алгоритми поведінки; 5) ініціюванні модернізаційного проекту, направленою на поєднання здобутків європейської цивілізації та національно-культурних традицій розвитку, що передбачав поступовість дій та використання відповідних технологій політичної діяльності.

Хоча, слід констатувати наявність значного впливу груп інтересів на процеси прийняття політико-державних рішень (передусім, військової еліти), що обумовлювалося складністю тогочасної політичної ситуації. Водночас, саме авторитарний стиль лідерства забезпечував дієвість системи струмувань і противаг у владній ієрархії, не допускаючи значного домінування групових інтересів над державними. Все це сприяло формуванню світської

держави на засадах республіканізму, здійсненню кардинальних реформ, створивши передумови подальшого поступу держави. Деякі аспекти досвіду інституціоналізації еліти в політичній системі Туреччини є досить актуальними в умовах української політичної дійсності, а тому їх конкретизація може бути основою подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел

1. Данилов В. И. Метаморфозы турецкого национализма // Ближний Восток и современность. Сборник статей. – Москва, 2000. – Вып.9. – С.20–37.

2. Измайлов Р. И. Кемализм и модернизационные процессы в Турции в 20–30-е годы XX века. – URL: http://www.idmedinaru/books/materials/turkology /1/turk_izmailov.htm (дата обращения: 04.01.2018).

3. Киреев Н. Г. История Турции XX век. – Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007. – 608 с.

References

1. Danilov V. I. Metamorfozy tureckogo nacionalizma // Blizhnij Vostok i sovremennost'. Sbornik statej. – Moskva, 2000. – Vyp.9. – S.20–37.

2. Izmajlov R. I. Kemalizm i modernizacionnye processy v Turcii v 20–30-e gody XX veka. – URL: http://www.idmedinaru/books/materials/turkology /1/turk_izmailov.htm (data obrashhenija: 04.01.2018).

3. Kireev N. G. Istorija Turcii XX vek. – Moskva: IV RAN: Kraft+, 2007. – 608 s.

Khorishko L. S., candidate of political sciences, associate professor of the Department of Political Science, Zaporizhzhya national university (Ukraine, Zaporizhzhya), liliia_khorishko@ukr.net

Experience of institutionalization of the elite in the processes of modernization of the political system of Turkey (1919–1930)

The experience of institutionalization of the elite in the processes of modernization of the political system of Turkey (1919–1930) was analyzed. The results of the study indicate a rather high level of institutionalization of the elite. This was manifested in: 1) the ability to respond to the challenges of the internal and external environment, offering new values and standards of the activity; 2) the use of the leadership potential of the power hierarchy for mobilization of the common people to meet the goals and objectives of modernization, forecasting the consequences and making the necessary amendments; 3) consolidation of efforts of branches of power, coordination of activities with internal and external interest groups; 4) the gradual formation of a secular legislative framework and the adoption of the Constitution, which established the stability of the course for modernization and the rules of political behavior; 5) the initiation of a modernization project aimed at combining the achievements of European civilization and national and cultural traditions of development, which provided for the gradual actions and the use of appropriate technologies of political activity.

Keywords: political elite, political system, political modernization, political institute, institutionalization.